

MENA Ülkelerinde Demokrasi-Ekonomik Büyüme İlişkisi¹

Ali ACARAVCI

Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Hatay.
E-posta: acaravci@hotmail.com

Cuma BOZKURT

Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Gaziantep.
E-posta: cbozkurt@gantep.edu.tr

Sinan ERDOĞAN

Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Hatay.
E-posta: sinanerdogan27@gmail.com

ÖZET: Bu çalışma, 15 MENA ülkesinde demokrasi, internet kullanımı ve gelir arasındaki uzun dönemli ve nedensellik ilişkilerini yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan dinamik panel veri yöntemleri kullanılarak 1999-2012 dönemi için araştırmaktadır. Yatay kesit bağımlılık CD testi ve CIPS birim kök test sonuçlarına göre tüm değişkenler yatay kesit bağımlıdır; kişi başı reel gelir, demokrasi ve internet kullanımı değişkenleri fark durağandır. Panel eşbütünleşme testi için Westerlund-Durbin-Hausman (2008) yöntemi, uzun dönemli katsayıların hesaplanmasında Arttırılmış Ortalama Grup tahmincisi (Augmented Mean Group estimator (Eberhardt & Bond, 2009; Eberhardt & Teal, 2010, 2011)) ve değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin araştırılmasında ise Dumitrescu ve Hurlin (2012) modeli kullanılmıştır. Analiz sonuçları ise şu şekilde özetlenebilir: i) Durağan olmayan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. ii) Demokrasi, kişi başı gelir üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. iii) Ekonomik büyüme, demokrasi gelişme hızı ve internet kullanımı artış hızı arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyüme, Demokrasi, MENA Ülkeleri, Panel Veri

Jel Kodu: C33, D72, R11, O50

Democracy-Economic Growth Nexus in MENA Countries

ABSTRACT: This study explores the long-run and causal relationships between democracy, internet use and income in selected 15 MENA countries for 1999-2012 period by using dynamic panel data methods under cross-sectional dependence. According to cross-sectional dependence CD test and CIPS unit root test results there exist cross-section dependence for all variables; per capita real income, democracy, internet use variables are stationary in their first differences. This study employ Westerlund-Durbin-Hausman (2008) method for panel cointegration test; Augmented Mean Group estimator (Eberhardt & Bond, 2009; Eberhardt & Teal, 2010, 2011) to estimate the long-run coefficients and Dumitrescu and Hurlin (2012) causality model to investigate the causal relationships between the variables. The results can be summarized as follows: i) There exists a cointegration relationship between nonstationary variables. ii) Democracy has negative impact on the per capita real GDP. iii) There is no evidence of causal relationship between economic growth, growth of democracy and growth of internet use.

Keywords: Growth, Democracy, MENA Countries, Panel Data.

Jel Code: R11, D72, O50, C33

---

¹ Bu çalışma, 9 Ekim 2015 tarihinde TEK 18. Ulusal İktisat Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

1. Giriş

19. yüzyıla girerken liberal iktisadi modeli benimsemiş ülkelerde, toplumsal değişimin bir uzantısı olarak; liberal iktisadi modelin siyasal alanda tamamlayıcısı kabul edilen demokrasi öne çıkmıştır. Bu yıllarda siyaset bilimciler, kapitalist gelişme yoluyla yaşanacak toplumsal dönüşümün, bu dönüşümü yaşayan toplumlara demokrasiyi de beraberinde getireceğine inanıyorlardı. İkinci dünya savaşı sonrası izleyen yıllarda siyaset bilimciler ve iktisatçılar, demokrasiyi iktisadi kalkınmaya göre ikincil bir sorun olarak görmüşlerdir. Bu dönemde egemen olan anlayış, demokrasinin iktisadi gelişmenin bir sonucu olduğudur. Nitekim Lipset (1959); ciddi yankılar uyandıran çalışmasında, demokrasinin belli bir iktisadi gelişmeden sonra mümkün olacağını öne sürmüş ve bu görüş iktisat literatürüne “*Lipset Hipotezi*” olarak girmiştir. İzleyen dönemde ülkeler arasındaki gelişmişlik ve kalkınma farklılıklarının açıklanmasında demokrasi kavramı iktisat literatüründe ilgi çeken çalışma alanı olmuştur. Demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklama konusunda yapılan çalışmalar ise, üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutabilir (Acaravcı ve Erdoğan, 2015:359-360; Doğan, 2005:1-2):

i) Çatışma (Conflict) Yaklaşımı: Lipset Hipotezinden hareketle, Huntington öncülüğünde bir grup araştırmacının öne sürmüş olduğu bu görüşe göre demokrasi; gelişmekte olan ekonomiler için maliyeti yüksek bir lükstür. Bu bağlamda demokrasi ve iktisadi büyüme kavramları birbiri ile çelişen iki süreç olup iktisadi büyüme ve demokrasi süreçlerinin aynı anda yürütülemeyeceği vurgulanmıştır.

ii) Bağdaşma (Compatibility) Yaklaşımı: Çatışma Yaklaşımından farklı olarak, demokratik süreçlerin iktisadi büyüme sürecinin bir tamamlayıcı olduğu görüşü iktisat literatürüne “*Bağdaşma Yaklaşımı*” olarak girmiş ve bu görüşün tesis edilmesine Olson (1996) öncülük etmiştir. Bu bağlamda demokrasi ve iktisadi büyüme süreçlerinin birbiri ile çelişen iki süreç olarak varsayılması, otoriter rejimlerin kısıtlayıcı yaklaşımlarının meşrulaştırılmasına neden olacaktır.

iii) Şüpheli (Skeptical) Yaklaşım: Her iki görüşten farklı olarak, iktisadi büyüme ve demokratik süreçler arasında sistematik bir ilişki kurulamayacağını savunan görüş iktisat literatürüne “*Şüpheli Yaklaşım*” olarak girmiştir. Bu bağlamda iktisadi büyüme süreci, demokrasi kurumları ya da otoriter kurumlar ile gerçekleştirilebilir.

1980’li yıllarda Neo-Klasik Büyüme modelindeki eksiklikleri gidermeye yönelik ortaya çıkan İçsel Büyüme Modelleri aracılığıyla ekonomik büyümenin kaynağını içsel, yani sosyal-ekonomik yapının kendisinden kaynaklandığını göstermeye çalışan çok sayıda teorik ve ampirik çalışma yapılmıştır. 1990’lı yıllarda ise ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının açıklanmasında kurumların rolüne ağırlık veren çalışmalar öne çıkmaya başlamıştır.

Dünya iktisadi ve siyasi yaşamında görülen demokratikleşme dalgalarına bağlı olarak değişen siyasal sistemler ve buna bağlı olarak dönüşen iktisadi modellerle politik kurumların rolü daha çok tartışılmaktadır. Bu bağlamda ekonomik büyüme ve politik iktisat, iktisat biliminin son yıllardaki en aktif alanlarından ikisini oluşturmaktadır. Demokrasi ile ekonomik büyüme ilişkisi, her iki alanın kesim noktası olarak adlandırılabilir. Bu bağlamda, hem ekonomik gelişmenin demokrasi yaratıp yaratmadığı araştırılırken hem de demokrasilerin ekonomik kalkınma/büyümeyi geliştirip geliştirmediği sorgulanabilmektedir. Demokrasi ile ekonomik büyüme gibi iki zorlu konu ve kavramın birlikte ele alınması çok tartışmalı bir analiz ortamı yaratmaktadır. Demokrasi ile ekonomik büyüme ilişkisi, ilk bakışta görüldüğünden çok daha karmaşık olduğu ve şimdiye kadar öne sürülen teorilerin hiçbiri tarafından da yeterince açıklanamamaktadır (Yay, 2002: 3-5).

Demokratik gelişmelerin ekonomik büyüme üzerine etkilerini araştırmaya yönelik öne çıkan çalışmalar, aşağıda Tablo 1’de özetlenmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, demokrasinin ekonomik büyüme üzerine etkileri konusunda genel bir uzlaşımın olmadığı görülmektedir. Bu sonucun ortaya çıkmasında, ülkelerin farklı kurumsal yapı, ekonomik gelişmişlik, demokrasi düzeyine sahip olmasına ilave farklı örneklem, veri seti ve tahmin yöntemlerin kullanılmasının etkisi bulunmaktadır.

Son yıllarda Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerinde yoğun ekonomik ve siyasi gelişmeler yaşanmaktadır. Dönüşüm sürecinde olan MENA ekonomileri; artan petrol gelirleri ile beraber alt yapı yatırımlarına hız vermiştir. Ayrıca bölgenin gıda gereksinimi, enerji hatları projeleri, vb. ekonomik gelişmeler yaşanmakta bu alanda önemli bir potansiyele sahip Türkiye için fırsat teşkil etmektedir. MENA Ülkelerinde demokrasi hareketlerinin güçlenmesi, bölgenin yeniden iktisadi ve siyasi açıdan inşası, genelde uluslararası enerji piyasalarındaki istikrar açısından dünya ekonomisi

için, özelde ise bölge ülkeleri ve ihracat pazarlarını çeşitlendirme arayışında olan Türkiye için önemlidir.

Tablo 1: Demokrasi- Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatürü

Yazar(lar)	Örneklem	Yöntem	Kurumsal Gösterge	Sonuç
(a) Demokrasinin Büyüme Üzerinde Pozitif Etkisi Olduğu Sonucunu Bulan Çalışmalar				
Leblang (1996)	50 ülke 1960-1990	Panel Veri Analizi	Mülkiyet Hakları ve Demokrasi	Büyüme Üzerinde Pozitif Etki
Feng (1997)	96 Ülke 1960-1980	3 Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi	Demokrasi	Büyüme Üzerinde Dolaylı Pozitif Etki
Leblang (1997)	70 Ülke 1960-1989	Panel Veri Analizi	Demokrasi	Büyüme Üzerinde Pozitif Etki
Rodrik (2000)	90 Ülke 1970-1989	En Küçük Kareler Yöntemi	Demokrasi	Büyüme Üzerinde Pozitif Etki
Dollar and Kraay (2003)	168 Ülke 2000-2001	Panel Veri Analizi	Hukukun Üstünlüğü	Büyüme Üzerinde Pozitif Etki
(b) Demokrasinin Büyüme Üzerinde Etkisi Olmadığı Sonucunu Bulan Çalışmalar				
De Haan ve Siermann (1995)	Farklı Ülke Grupları 1961-1992	Duyarlılık Analizi	Demokrasi	Büyüme ile Arasında Güçlü İlişki Yok
Yay (2002)	75 Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke 1971-1990	En Küçük Kareler Yöntemi	Demokrasi	Büyüme ile Anlamli İlişki Yok
Butkiewicz ve Yanikkaya (2006)	100 Ülke 1970-1999	Panel Veri Analizi	Hukukun Üstünlüğü	Büyüme Üzerinde Pozitif Etki
			Demokrasi	Büyüme Üzerinde Etkisi Yok veya Anlamli İlişki Yok
Doucouliağos ve Ulubaşoğlu (2008)	84 Çalışma 1983-2005	Meta Analizi	Demokrasi	Büyüme ile Anlamli İlişki Yok
(c) Demokrasinin Büyüme Üzerinde Negatif Etkisi Olduğu Sonucunu Bulan Çalışmalar				
Barro (1996)	100 ülke 1960-1990	Panel Veri Analizi	Demokrasi	Büyüme Üzerinde Negatif Etki
Tavares ve Wacziarg (2001)	65 Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke 1970-1989	Panel Veri Analizi	Demokrasi	Büyüme Üzerinde Negatif Etki
Haggard ve Tiede (2011)	74 Ülke 1985-2004	Panel Veri Analizi	Hukukun Üstünlüğü	Gelişmiş Ülkelerde Büyüme ile Güçlü İlişki
				Gelişmekte Olan Ülkelerde Büyüme ile Zayıf İlişki

Bu çalışma, Türkiye ile tarihsel ve sosyolojik bağları olan MENA ülkelerinde demokrasi, internet kullanımı ve gelir arasındaki uzun dönemli ve nedensellik ilişkileri 1999-2012 dönemi için araştırmaktadır. Çalışmada kullanılacak yöntem, son yıllarda geliştirilmiş daha güvenilir sonuçlar veren yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan ve kesit denklemler için farklı katsayıları tahmin edilebilen dinamik panel veri analizleri olacaktır. Ayrıca politika önerileri açısından taşıdığı önem nedeniyle demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkilerin varlığı ve yönü araştırılacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında MENA ülkelerinin genel görünümü hakkında bilgi verilirken; üçüncü kısımda model ve örneklem açıklanmaktadır. Dördüncü kısımda ise kullanılan yöntemler ve elde edilen ampirik sonuçlar, son kısımda ise sonuç ve politika önerileri yer almaktadır.

2. MENA Ülkelerinin Genel Görünümü

Demografik yapının büyük çoğunluğunu Müslüman toplumların oluşturduğu MENA (Middle East and North Africa) Ülkeleri, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %60'ına ve dünya doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %45'ine sahip olması gibi nedenlerle dünya ekonomisinde önemli bir yere sahiptir (Investopedia, 2015). MENA Ülkeleri iktisadi özellikleri açısından dört başlıkta incelenebilir. Bu tasnife göre bölgenin tek gelişmiş ülkesi olarak İsrail göze çarpmaktadır. İkinci grupta doğal kaynak zengini fakat iş gücü açığı olan Suudi Arabistan, Libya, Katar, Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt gibi ülkeler yer almaktadır. Üçüncü grupta doğal kaynaklar açısından fakir olan Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas ve Tunus gibi ülkeler yer almaktadır. Son olarak dördüncü grupta hem doğal kaynak zengini hem de iş gücü fazlası olan İran, Irak, Cezayir, Yemen, Suriye gibi ülkeler yer almaktadır (Turkish Time Global Export, 2013).

MENA ülkeleri geçtiğimiz 20 yıllık süreç içerisinde hem ticari serbestinin artması hem de yapılan dış ticaret anlaşmaları ile beraber ihracatını önemli ölçüde artırmıştır. Toplam ihracatın MENA ülkeleri GSYİH'sı içindeki payı 1990 yılında %35 iken, 2000 yılında bu oran %39.2'ye, 2009 yılı itibariyle %53'e çıkmıştır. MENA ülkelerinde işsizlik oranları %10-25 arasında değişmektedir. Genç işsizlerin oranı ise yaklaşık %25 olup OECD ortalamasının önemli derecede üzerinde seyretmekte ve her yıl ortalama 2,8 milyon genç iş gücü MENA ülkelerinde ekonomiye dâhil olmaktadır. MENA ekonomileri, 2000-2010 yılları arasında GSYİH büyüme hızı ortalama %4,8 ve kişi başına düşen GSYİH büyüme hızı ise %2,5 olmuştur (O'Sullivan vd., 2011: 2-10).

1960'lı yıllardan itibaren dalgalı bir büyüme süreci deneyimleyen MENA ülkeleri iktisadi açıdan önemli yapısal sorunlarla karşı karşıyadır. Yüksek işsizlik oranları, kadınların iş gücüne katılım oranlarının düşük olması, gelir dağılımında adaletsizlik, özel sektörün ekonomideki payının düşük olması ve buna karşılık kamunun ekonomideki payının yüksek olması ve bunun özel sektör yatırımlarını dışlaması, zayıf kamu ve özel sektör yönetimi politikaları, yüksek oranlarda yolsuzluklar ve buna karşılık düşük hesap verilebilirlik ve şeffaflık, fiyat istikrarı problemleri bu başlık altında sayılabilir (Makdisi vd., 2000; O'Sullivan vd., 2011:1-2; Akbay, 2013).

MENA ülkeleri için yıllık sosyal ve iktisadi istikrarın sağlanması adına %5,5-7,5 ekonomik büyüme oranlarının yakalanması, ortalama 25 milyon istihdam yaratılması için ekonomide yapısal dönüşümler hayati önem kazanmaktadır. Bu yapısal dönüşüm talepleri ilgili ülkelerin ekonomik ve siyasi yapısını derinden etkileyecek demokratikleşme taleplerinin yüksek sesle dillendirilmesine neden olmuştur. Bu durum MENA ülkelerini ekonomik ve siyasi yönden derin etkileyen "*Arap Baharı*" olarak adlandırılan kitlesel protesto hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Ortadoğu ve Afrika genelinde etkili olan demokrasi yanlısı kitlesel hareketler Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana otoriter rejimlere karşı geliştirilen en güçlü tepki olması nedeniyle de dünya siyasi ve iktisadi yaşamında önemli bir yere sahiptir (Freedom House, 2012).

3. Model ve Örneklem

Bu çalışmada, 15 MENA ülkesinde demokrasi, internet kullanımı ve gelir arasındaki uzun dönemli ve nedensellik ilişkilerini yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan dinamik panel veri yöntemleri kullanılarak araştırmaktadır. Demokrasi ve internet kullanımının kişi başı reel gelir üzerine etkilerini tahmin etmek için aşağıdaki logaritmik doğrusal model kullanılacaktır:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_{it} \text{democ} + \gamma_{it} \text{iu} + \delta_{it} \text{tr} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Burada $i=1,2,\dots,15$ ve $t=1,2,\dots,14$. Modelde kullanılan veriler, 15 adet ülkenin 14 yıla (1999-2012) ait değerlerinden oluşan, 2102 (=15x14) gözleme sahip dengeli panel veri setidir. Modelde, y , kişi başı reel GSYH (2005 \$ fiyatlarından); democ , demokrasi değişkenleri; iu , internet kullanımı (100 kişiye düşen internet kullanıcısı) ve tr , dışa açıklık oranıdır (%). y , ie ve tr , değişkenlerine ait veriler Dünya Bankası Dünya Gelişme Göstergeleri çevrimiçi veri tabanından (World Bank World Development Indicators online database) alınmıştır.

Demokrasinin göstergesi olarak kullanılan değişkenler için International Report Dergisi editörleri tarafından geliştirilmiş Uluslararası Ülke Risk Rehberi (International Country Risk Guide, ICRG) politik risk göstergeleri kullanılmıştır. Uluslararası Ülke Risk Rehberi, demokratik hesap verilebilirlik göstergesini hazırlarken, hükümetlerin vatandaşlarına karşı ne ölçüde sorumlu oldukları, hükümetlerin iş başına geliş ve gidiş biçimleri göz önüne almaktadır. Burada demokratik gelişmişlik seviyesine göre yönetim biçimleri, 5 grupta incelenmektedir: Dönüşümlü demokrasi, hâkim

demokrasi, fiili tek parti devleti, yasal tek parti devleti, otokrasidir. Uluslararası Ülke Risk Rehberi, kanun ve düzenlemeler göstergesini hazırlarken, kanun ve düzenlemeler ayrı ayrı derecelendirmektedir. Kanun başlığı altında hukuk sisteminin gücü ve tarafsızlığı değerlendirilirken, düzenlemeler başlığı altında ise uygulamalar noktasında hukuki düzene hangi ölçüde riayet edildiğine dikkat edilmektedir (Political Risk Service, 2015). Demokrasiyi temsilen çalışmada 2 ayrı değişken kullanılmıştır: i) *democ* değişkeni: minimum 0 maksimum 6 değerine sahip “*Demokratik hesap verilebilirlik*” göstergesi toplanarak, minimum 0 maksimum 100 değeri olacak şekilde yeniden ölçeklendirilerek oluşturulmuştur. ii) *democlaw* değişkeni: minimum 0 maksimum 6 değerine sahip “*Demokratik hesap verilebilirlik*” ile “*Kanun ve Düzenlemeler*” göstergeleri toplanmış ve sonrasında minimum 0 maksimum 100 değeri olacak şekilde yeniden ölçeklendirilerek oluşturulmuştur.

Tüm değişkenler, doğal logaritması alınarak doğrusallaştırılmıştır. İncelenen dönem için makroekonomik verileri eksiksiz olan 15 adet ülkeden bir örneklem hazırlanmıştır. Örneklemde yer alan ülkeler: Cezayir, Bahreyn, Mısır, İran, Irak, Lübnan, Kuveyt, Libya, Fas, Umman, Katar, Sudi Arabistan, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen’dir.

4. Yöntem ve Uygulama Sonuçları

Dinamik panel veri analizinde kullanılan birim kök ve eşbütünleşme test yöntemleri, paneli oluşturan birimler arasında yatay-kesit bağımlılık özelliklerine duyarlıdır. Bu nedenle ilk olarak modeldeki değişkenlerin yatay-kesit bağımlılık özelliklerinin belirlemeye yönelik olarak Pesaran (2004) geliştirmiş olduğu, CD-testi kullanılmıştır. Çalışmada, paneli oluşturan birimler arasında yatay-kesit bağımlılık bulunduğundan dolayı, değişkenlerin durağanlık özellikleri, Pesaran (CIPS, 2007) yöntemi ile araştırılmıştır. Durağan olmayan ve yatay kesit bağımlılığı olan değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler varlığını test etmeye yönelik olarak Westerlund’un Durbin-Hausman (2008) yöntemi kullanılmıştır. Eşbütünleşme denklemlerinde eğim katsayılarının homojenliğini belirlemeye yönelik olarak Pesaran ve Yamagata (2008) testi kullanılmıştır. Denklemin uzun dönemli katsayıların hesaplanmasında Arttırılmış Ortalama Grup tahmincisi (Augmented Mean Group estimator (Eberhardt & Bond, 2009; Eberhardt & Teal, 2010,2011)) ve değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin araştırılmasında Dumitrescu ve Hurlin (2012) modeli kullanılmıştır.

4.1. Yatay Kesit Bağımlılık Analizi Sonuçları

Pesaran (2004), hem yatay kesit (N) hem de zaman boyutunun çok büyük ($N \rightarrow \infty$ ve $T \rightarrow \infty$ ’a giderken) ve yaklaşık olarak bu çalışmadaki gibi birbirlerine eşit olduğu ($N \cong T$) olduğu örneklemelerde CD_{LM1} test istatistiği yerine asimptotik olarak standart normal dağılıma sahip aşağıdaki CD_{LM2} test istatistiğini önermektedir. Bu istatistik aşağıdaki hipotezlerin sınanmasında kullanılmaktadır:

$$CD_{LM2} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (2\beta_{ij}^2 - 1) \right) \quad (2)$$

H_0 : Yatay kesit bağımlılık yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılık vardır.

Tablo 2’ye göre tüm değişkenlerin düzey ve fark değerleri için yatay kesit bağımsızlık vardır hipotezi %1 hata payı düzeyinde kuvvetli olarak reddedilmektedir. Paneli oluşturan herhangi bir ülkeye ait iktisadi değişkenin, diğer bir ülkeye ait ilgili değişkenle ile ilişkili olduğu anlamına gelmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi sonuçları ise, yatay kesitler arasında katsayıların heterojen olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Yatay-Kesit Bağımlılık ve Katsayı Homojenliği Test Sonuçları

Değişkenler	CD LM2 (p-değeri)
y	8,73 (0,000)
democ	6,75 (0,000)
democlaw	1,41 (0,158)
iu	36,23 (0,000)
tr	8,58 (0,000)
Model $y=f(\text{democ}, \text{iu}, \text{tr})$	3,58 (0,000)
Model $y=f(\text{democlaw}, \text{iu}, \text{tr})$	2,85 (0,000)
Delta Test Model $y= f(\text{democ}, \text{iu}, \text{tr})$	7,06 (0,000)
Delta Test Model $y= f(\text{democlaw}, \text{iu}, \text{tr})$	7,16 (0,000)

4.2. Durağanlık Analizi Sonuçları

Paneli oluşturan birimler arasında yatay-kesit bağımlılık olduğundan, değişkenlerin durağanlık özellikleri Pesaran (2007) panel birim kök test yöntemleri ile araştırılmıştır. Pesaran, Yatay Kesitli Geliştirilmiş Dickey-Fuller (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller (CADF)) testi aşağıdaki panel regresyon modeline uygulanmakta ve modelde tahmin edilen $\hat{b}_i$ katsayılarının hesaplanan t-istatistikleri kullanılarak değişkenin durağanlık özellikleri incelenmektedir (Pesaran, 2007:267-269):

$$\Delta y_{i,t} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{i,t-1} + d_i \Delta \bar{y}_{i,t-1} + e_{it} \quad (3)$$

Bu yöntemde “Her bir yatay kesit, durağan değildir” hipotezi, “Yatay kesitlerin bir kısmı, durağandır” hipotezine karşı sınanmaktadır.

$$H_0: \hat{b}_i = 0, \text{ bütün yatay kesitler için.}$$

$$H_1: \hat{b}_i < 0, i=1,2,\dots,N_1, \hat{b}_i = 0, i=N_1+1, N_2+2,\dots,N.$$

Pesaran, CADF test istatistiklerin aritmetik ortalamasını Yatay Kesitli Geliştirilmiş IPS (Cross-sectionally augmented IPS (CIPS)) test istatistiği olarak adlandırmakta ve bu testi panel veri serisinin durağanlık özelliklerini incelemeye kullanmaktadır. CIPS testi, asimptotik olarak standart normal dağılıma sahiptir ve aşağıdaki hesaplanır:

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (4)$$

Tablo 3'teki CIPS birim kök test sonuçlarına göre, kişi başı reel gelir, y , ve demokrasi değişkenleri, *democ* ve *democlaw*, için düzeyde H_0 : hipotezleri kabul edilmektedir. Bu değişkenlerin 1. farkları alındığında H_0 : hipotezleri red edilmektedir. İnternet kullanımı değişkeni, *iu*, için düzeyde sabit-trendli modelde H_0 : hipotezi kabul edilirken, sadece sabitli modelde H_0 : hipotezi red edilmektedir. Dışa açıklık değişkeni, *tr*, için düzeyde H_0 : hipotezleri red edilmektedir. Bu sonuçlar, y , *democ* ve *democlaw* değişkenlerinin fark durağan; *iu* ve *tr* değişkenlerinin ise düzeyde durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Model	Düzye		1. fark
	Trend + Sabit	Sabit	Sabit
Değişkenler	CIPS-testi	CIPS-testi	CIPS-testi
y	-1,642	-1,882	-2,795***
<i>democ</i>	-1,277	-1,326	-2,593***
<i>democlaw</i>	-2,372	-1,496	-2,731***
<i>iu</i>	-2,631	-2,623***	
<i>tr</i>	-2,981**	-2,532**	
Kritik Değerler	%1 -3,070	%1 -2,520	%1 -2,520
	%5 -2,820	%5 -2,280	%5 -2,280
	%10 -2,680	%10 -2,160	%10 -2,160

Not: Gecikme sayısı, $k=1$, Schwarz-Bayesian Bilgi Kriterine (SBC) göre belirlenmiştir. CIPS için kritik değerler, Pesaran (2007: 279-280-281)'da yer almaktadır.

***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 hata payını ifade eder.

4.3. Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Westerlund'un Durbin-Hausman (2008) eşbütünleşme yöntemi, durağan olmayan ve yatay kesit bağımlılığı olan değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler varlığını test etmeye yönelik olarak kullanılabilir. Bu yöntemde, i) bağımlı değişkenin mutlaka durağan olmaması gerekmektedir; ii) açıklayıcı değişkenlerden bazıları durağan olması durumunda da kullanılabilir; iii) hem panel homojenliğini, hem de panel heterojenliğini göz önünde bulunduran hipotezler için farklı test istatistikleri hesaplanabilir (Westerlund, 2008: 196-199):

Durbin-Hausman grup istatistiği, panelde heterojenlik varsayımına dayanır. Test istatistiğinin hesaplanmasında, paneli oluşturan ülkelere özgü sabit ve trend değişkenleri kullanılmakta ve aşağıdaki hipotezler sınanmaktadır:

$$H_0: \text{Bütün birimler için eşbütünleşme yoktur.}$$

H_1 : Bazı birimler için eşbütünleşme vardır.

Durbin-Hausman panel istatistiği ise panelde homojenlik varsayımına göre hazırlanmıştır. Test istatistiğinin hesaplanmasında, paneli oluşturan ülkeler için ortak sabit ve trend değişkenleri kullanılmakta ve aşağıdaki hipotezler sınanmaktadır:

H_0 : Bütün panelde eşbütünleşme yoktur.

H_1 : Panel için eşbütünleşme vardır.

Panel veri yapısının heterojenlik taşıdığını varsayan, Durbin-Hausman grup istatistikleri sonuçlarına göre, her model için “Bütün birimler için eşbütünleşme yoktur.” Biçimindeki yokluk hipotezi kuvvetli bir şekilde reddedilmektedir. Bu sonuç, her iki model için, değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 4: Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları

Model: $y=f(\text{democ})$	Test İstatistiği	P-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	11,518	0.000
Durbin-H Panel İstatistiği	2,369	0.009
Model: $y=f(\text{democlaw})$	Test İstatistiği	P-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	10,908	0.000
Durbin-H Panel İstatistiği	2,486	0.000

4.4. Uzun Dönemli Katsayılar

Modellere ait uzun dönemli katsayıların tahmin edilmesinde, AMG (Arttırılmış Ortalama Grup tahmincisi, Augmented Mean Group estimator (Eberhardt & Bond, 2009; Eberhardt & Teal, 2010,2011)) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, modeldeki değişkenlerin bütünleşme derecelerinin aynı olması şartı bulunmamakta, yatay-kesitler arasındaki bağımlılıkları dikkate alınmakta ve kesit denklemler için farklı katsayıların tahmin edilebilmektedir.

Bu çalışmada, demokrasiyi temsilen iki ayrı değişken kullanılmıştır. *democ* (Demokratik hesap verilebilirlik) ve *democlaw* (Demokratik hesap verilebilirlik + Kanun ve Düzenlemeler) değişkenlerin kişi başı gelir üzerindeki etkilerini gösteren uzun dönemli katsayıları AMG tahmincisi kullanılarak iki ayrı modelde tahmin edilmiştir. Her iki model sonuçlarında da demokrasi değişkeninin katsayısı negatif olup, istatistiksel olarak anlamlıdır (Tablo 5). Bu sonuç, MENA ülkelerinde demokrasinin kişi başı büyüme oranları üzerindeki etkisinin negatif olduğunu göstermektedir. Demokrasi göstergelerinde %1 bir ilerleme, birinci modelde (*democ*) kişi başı gelir büyümesinde yaklaşık % 0,05 ve ikinci modelde ise (*democlaw*) kişi başı gelir büyümesinde yaklaşık % 0,16 yavaşlatmaktadır.

Demokratik gelişmelerin, ekonomik gelişmeyi negatif yönde etkilemesinden hareketle, 15 MENA ülkesi için çatışma yaklaşımının geçerli olduğu söylenebilir. İlgili ülkelerde demokratik gelişmelerin iktisadi büyüme sürecini negatif etkilemesi, demokrasiye geçiş sürecinde yaşanan dönüşümler nedeniyle siyaset ve ekonomi mekanizmalarının etkin çalışmamasıyla açıklanabilir. Tavares ve Wacziarg’a göre (2001: 1348-1357); politik süreçler milli gelirin emek ve sermaye tarafından yeniden bölüşümüne yol açabilmekte, işçi örgütleri ve sendikalara demokratik süreçlerle beraber hak taleplerini dillendirebilecekleri yeni kanallar açabilmektedir. Bu kanallar vasıtasıyla elde edilebilecek kazanımlar özel yatırımları yavaşlatarak fiziksel sermaye birikimini etkileyebilmektedir. Bu olgunun yanı sıra demokratik gelişmelerin hangi kanallar üzerinden iktisadi büyüme sürecini etkilediğinin ortaya konması ve demokrasi değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin hangi iktisadi değişkenler ile beraber araştırılacağı hususu, Scully (1988) ve Barro’ nun (1989) yapmış olduğu çalışmalardan günümüze kadar ilgi çeken tartışma alanı olmuştur.

Demokratik gelişmeler büyüme oranlarını olumsuz etkiliyor gözükse de, MENA ülkelerinde demokrasi kurumlarının inşasının başarılı bir iktisadi büyüme süreci için gerekli olmadığı anlamına gelmemektedir. Dünya Bankası raporuna göre demokrasiye geçiş sürecinde olan ekonomilerin büyüme oranlarında ortalama %3-4 düşüş görülmesi olağan olup, geçiş süreci tamamlandıktan sonra ilgili ülkelerin iktisadi büyüme oranları geçiş süreci öncesi seviyelere ortalama bir yıl içinde ulaşmaktadır. Demokrasiye geçiş süreci sonrasında ilgili ülke ekonomileri genel olarak geçiş süreci öncesine göre daha yüksek bir rakamda istikrarlı bir seyir yakalarken, iktisadi dalgalanmalar

azalmaktadır (World Bank, 2011). Bu sebeple MENA Ülkelerinin demokrasiye geçiş sürecinin tamamlanması, bir taraftan demokrasinin uzun dönemde ilgili ülkelerin iktisadi performansı üzerinde etkisinin ölçülebilmesi adına, diğer taraftan bölgenin siyasi ve iktisadi açıdan istikrar kazanması için önem arz etmektedir.

Tablo 5: Modellerin Uzun Dönemli Katsayıları

Değişkenler	y=f(democ, iu, tr)		y=f(democlaw, iu, tr)	
	Katsayı	P-Değeri	Katsayı	P-Değeri
Sabit	8,611	0,000	8,733	0,000
democ	-0,051	0,043		
democlaw			-0,156	0,049
iu	0,024	0,201	0,026	0,040
tr	-0,055	0,209	-0,029	0,224
<i>Wald Test</i>	11,01	0,012	9,58	0,023

4.5. Panel Nedensellik Analizi Sonuçları

Değişkenler arasında kısa dönemli nedensellik ilişkileri incelemek için Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilmiş nedensellik testi modeli kullanılmıştır. Bu yöntemde her bir ülke için sabit eğim katsayıları ayrı ayrı hesaplanmakta, yani ülkeler arasındaki heterojenliği dikkate almakta ve yatay kesit bağımlılığını da göz önünde bulundurmaktadır. Nedensellik testi modeli ise, durağan y ve x değişkenleri için aşağıdaki gibi tanımlanabilir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012:1457):

$$x_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^k \gamma_i^{(k)} x_{i,t-k} + \sum_{k=1}^k \beta_i^{(k)} y_{i,t-k} + e_{i,t} \quad (5)$$

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^k \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^k \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + e_{i,t}$$

Dumitrescu ve Hurlin (2012) yönteminde aşağıdaki hipotezler sınanmaktadır:

H_0 : Tüm birimler için y değişkeni, x değişkeninin nedenseli değildir.

H_1 : Bazı birimler için y değişkeni, x değişkeninin nedenselidir.

Değişkenler için nedensellik testi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır. Bu tabloya göre değişkenler arasında kısa dönemli nedensellik ilişkileri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- i) Demokrasi gelişme hızından, dışa açıklığa doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi,
- ii) Dışa açıklıktan, ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi,
- iii) Dışa açıklıktan, internet kullanım artış hızına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

iv) Ekonomik büyüme, demokrasi gelişme hızı ve internet kullanımı artış hızı değişkenleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Tablo 6: Panel Nedensellik Testi Sonuçları

H_0 Hipotezleri	<i>W-Stat.</i>	<i>Zbar-Stat.</i>	<i>P-Değeri</i>
Δ democlaw $\Rightarrow$ Δ y	0.39257	-1.50401	0.1326
Δ y $\Rightarrow$ Δ democlaw	1.31098	0.04255	0.9661
iu $\Rightarrow$ Δ y	1.50819	0.37463	0.7079
Δ y $\Rightarrow$ iu	1.36557	0.13448	0.8930
tr $\Rightarrow$ Δ y	3.14674	3.13386	0.0017
Δ y $\Rightarrow$ tr	0.81738	-0.78864	0.4303
iu $\Rightarrow$ Δ democlaw	1.49044	0.34474	0.7303
Δ democlaw $\Rightarrow$ iu	1.16221	-0.20798	0.8352
tr $\Rightarrow$ Δ democlaw	1.19811	-0.14752	0.8827
Δ democlaw $\Rightarrow$ tr	2.26417	1.64767	0.0994
tr $\Rightarrow$ iu	5.86160	8.24949	0.0000
iu $\Rightarrow$ tr	2.03087	1.39686	0.1625

Not: $\Rightarrow$: Granger nedeni değildir. Δ , ilgili değişkenin birinci sıra farkının alındığını gösterir. Dirençli P-Değeri, simülasyon sonucu elde edilmiştir. Gecikme sayısı, k=1.

5. SONUÇ

Son yıllarda demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkini varlığı ve yönü konusunda yapılan teorik ve ampirik çalışmalar hızla artmaya başlamıştır. Bu çalışmada, Türkiye ile tarihsel ve sosyolojik bağları olan MENA ülkelerinde demokrasi, internet kullanımı ve gelir arasındaki uzun dönemli ve nedensellik ilişkileri 1999-2012 dönemi için araştırmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntem, son yıllarda geliştirilmiş daha güvenilir sonuçlar veren yatay-kesit bağımlılığı dikkate alan ve kesit denklemler için farklı katsayıları tahmin edilebilen dinamik panel veri analizleridir. Panel veri analizinden elde edilen sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

i) Yatay kesit bağımlılık CD testi ve CIPS birim kök test sonuçlarına göre tüm değişkenler yatay kesit bağımlıdır; ii) kişi başı reel gelir, demokrasi ve internet kullanımı değişkenleri fark durağandır. iii) Demokrasi ve kişi başı GSYH değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. iv) Demokrasi, kişi başı gelir üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. v) Ekonomik büyüme, demokrasi gelişme hızı ve internet kullanımı artış hızı arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Demokratik gelişmelerin, ekonomik gelişmeyi negatif yönde etkilemesi, 15 MENA ülkesi için çatışma yaklaşımının geçerli olduğu söylenebilir. Bu ülkelerde demokratik gelişmelerin iktisadi büyüme sürecini negatif etkilemesi, demokrasiye geçiş sürecinde yaşanan dönüşümler nedeniyle siyaset ve ekonomi mekanizmalarının etkin çalışmamasıyla açıklanabilir. Demokrasi değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi; hukukun üstünlüğü, okullaşma oranı, kadın okullaşma oranı, ortalama yaşam süresi, doğurganlık oranı, gelir dağılımında adaleti gibi değişkenlerle beraber incelendiğinde etkinin yönü değişebilmektedir. Bu duruma ek olarak ele alınan ülkelerin ölçülemeyen kendilerine has karakteristik özellikleri, erişilen demokrasinin seviyesi, demokrasi-iktisadi büyüme ilişkisinin doğrusal veya doğrusal olmayan biçimde ele alınması gibi etkenler de demokrasi değişkeninin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin yönünü etkileyebilmektedir (Barro, 1996; Muller, 1995; Barro, 1999). Bu değişkenlerin yanı sıra beşeri sermayenin de analize dâhil edilmesi, iktisadi büyüme üzerinde demokrasinin etkisinin daha sağlıklı analiz edilebilmesi adına önem kazanmaktadır. MENA ülkeleri gibi ülkelerde, ilgili verilerin yetersizliği sorununun ortadan kalkmasıyla geliştirilecek modeller aracılığıyla, demokrasinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi daha kapsamlı olarak incelenebilecektir.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, A. ve Erdoğan, S. (2015) “Türkiye’de Demokrasi, Reel Gelir ve Dışa Açıklık Arasında Uzun Dönemli ve Nedensel İlişkiler”. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(31), 358-370.
- Akbay, O. S. (2013). “Türkiyenin Ortadoğu ile Ekonomik İlişkileri”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1; 87-101.
- Barro, Robert J. (1989). A Cross-Country Study of Growth, Saving, and Government. NBER Working Paper. <http://www.nber.org/papers/w3120> Erişim Tarihi: 14.09.2015.
- Barro, R.J. (1996). Democracy and Growth. *Journal of Economic Growth*, 1, 1-27.
- Barro, R. J. (1999). Inequality, Growth and Investment. *NBER Working Paper Series Paper No: 7038*.
- Butkiewicz, J.L. ve Yanikkaya, H. (2006). “ Institutional Quality and Economic Growth: Maintenance of the Rule of Law of Democratic Institutions, or Both?” *Economic Modelling*, 23, 648-661.
- De Haan, J. ve Siermann, C.L.J. (1995). “New Evidence on the Relationship Between Democracy and Economic Growth”. *Public Choice*, 86, 175-198.
- Doğan, A. (2005). “Demokrasi ve Ekonomik Gelişme”. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25, 1-19.
- Dollar, D. ve Kraay, A. (2003). “Institutions, Trade and Growth”. *Journal of Monetary Economics*, 50, 133-162.
- Doucoligaos, H. ve Ulubaşoğlu, M.A. (2008). “Democracy and Economic Growth: A Meta Analysis”. *American Journal of Political Science*, 52(1), 61-83.
- Dumitrescu, E., Hurlin, C. (2012) Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels, *Economic Modelling* 29, 1450–1460.

- Eberhardt, M., ve S. Bond. 2009. Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator. MPRA Paper 17692, University Library of Munich. <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692.pdf>.
- Eberhardt, M., ve F. Teal. 2010. Productivity analysis in global manufacturing production. Discussion Paper 515, Department of Economics, University of Oxford. <http://www.economics.ox.ac.uk/research/WP/pdf/paper515.pdf>.
- Eberhardt, M., ve F. Teal. 2011. Econometrics for grumblers: A new look at the literature on cross-country growth empirics. *Journal of Economic Surveys* 25, 109-155.
- Feng, Y. (1997). "Democracy, Political Stability and Economic Growth". *British Journal of Political Science*, 27(3), 391-418.
- Freedom House (2012). "Freedom in the World 2012: The Arab Uprisings and Their Global Repercussions" <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Full%20Report%20Essay%20-%20PDF%20Version.pdf> (Erişim Tarihi: 07.07.2015).
- Haggard, S. ve Tiede, L. (2011). "The Rule of Law and Economic Growth: Where are We?". *World Development*, 39(5), 673-685.
- Investopedia (2015). "Middle East and North Africa-MENA" <http://www.investopedia.com/terms/m/middle-east-and-north-africa-mena.asp> (Erişim Tarihi: 07.07.2015).
- Leblang, D.A. (1996). "Property Rights, Democracy and Growth". *Political Research Quarterly*, 49, 5-26.
- Leblang, D.A. (1997). "Political Democracy and Economic Growth: Pooled Cross-Sectional and Time Series Evidence". *British Journal of Political Science*, 27(3), 453-472.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisities of democracy: Economic development and political development. *American Political Science Review*. 53, 69-105.
- Makdisi, S., Fattah, Z. ve Limam, I. (2000). "Determinants of Growth in MENA Countries" World Bank: Global Development Network.
- Muller, E. N. (1995) Economic Determinants of Democracy. *American Sociological Review*, 60(6), 966-982.
- Olson, M. (1996). Distinguished Lecture on Economics in Government: Big Bills Left on The Sidewalk: Why Some Nations are Rich, and Others Poor. *Journal of Economic Perspectives*. 10(2), 3-24.
- O'Sullivan, A., Rey, M.-E. ve Mendez, J. G. (2011). "Opportunities and Challenges in MENA Region" <http://www.oecd.org/mena/49036903.pdf> (Erişim Tarihi: 07.07.2015).
- Pesaran, M. Hashem (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". *Journal of Applied Econometrics*, 20, 264-309.
- Pesaran, M. Hashem (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence". *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., Yamagata, T. (2008) Testing slope homogeneity in large panels, *Journal of Econometrics*, 142(1), pp. 50-93.
- Political Risk Service (2015). "International Country Risk Guide (ICRG)" ICRG Methodology" <http://www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2012/11/icrgmethodology.pdf> Erişim Tarihi (25.10.2015).
- Rodrik, D.(2000). "Institutions for High Quality Growth: What they are and How to acquire them?". NBER Working Paper Series No:7540. <http://www.nber.org/papers/w7540> Erişim Tarihi (30.07.2015).
- Scully, G. W. (1988). The Institutional Framework and Economic Development. *The University of Chicago Press*, 96(3): 652-662.
- Tavares J. ve Wacziarg R. (2001). How Democracy Affects Growth. *European Economic Review*, 45, 1341-1373.
- Turkish Time Global Export (2013). "MENA" <http://www.timakademi2023.org/wp-content/themes/a23/docs/globalexport/mena.pdf> (Erişim Tarihi 08.08.2015).
- Uluslararası Ülke Risk Rehberi, Ekonomik ve Finansal Risk Servisi (International Country Risk Guide, ICRG)
- Westerlund, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect". *Journal of Applied Econometrics* 23(2), 193-223.

- World Bank (2011).”Middle-East and North Africa Region-A Regional Economic Update”
http://siteresources.worldbank.org/MENAEXT/Resources/EDP_MNA_2011.pdf (Erişim Tarihi:
07.07.2015).
- World Bank (2015). “World Development Indicators” <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=&series=NE.EXP.GNFS.ZS&period=> (Erişim Tarihi:
07.07.2015).
- Yay, G.G. (2002). İktisadi Gelişme Demokrasi İlişkisi Üzerine Bir Sınama. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 52(1), 27-54.